

Leonarda Dacewicz

(Białystok)

OSIEMNASTOWIECZNE NAZEWNICTWO OSOBOWE BIAŁEGOSTOKU I GRODNA W KONTEKŚCIE STRUKTURY ETNICZNEJ

Porównanie osiemnastowiecznego nazewnictwa dwóch miast położonych blisko siebie, ale posiadających odrębną przynależność państwową ma na celu ustalenie cech wspólnych w kształtowaniu się nazwisk, a także wskazanie związków między typem nazwiska a pochodzeniem etnicznym. Obecność takich cech warunkowała położenie obu miast na obszarze polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza, a także początkowo wspólna przynależność administracyjna do województwa trockiego (Białystok nie był wówczas jeszcze miastem). Opracowania dotyczące historii Podlasia (w tym Białegostoku) oraz Grodzieńszczyzny zawierają mniej lub bardziej dokładne informacje odnośnie osadnictwa tych ziem. Wynika z nich, że oba miasta cechowała różnorodność etniczna polegająca na tym, że mieszkali w nich Polacy i Rusini, Litwini, Żydzi, Niemcy, a także nieliczni przedstawiciele innych narodowości. Oba miasta cechowała podobna struktura etniczna, inne natomiast były proporcje co do liczebności wymienionych nacji. Czy zróżnicowanie etniczne znalazło odzwierciedlenie w kształtujących się na przestrzeni kilku wieków nazwiskach, które w XVIII wieku były już stosunkowo stabilne? Niniejsze opracowanie stanowi próbę odpowiedzi na to pytanie.

Osiemnastowieczny Białystok był położony na obszarze jednej z trzech ziem województwa podlaskiego, ziemi bielskiej. W początkowym okresie osadnictwa w ziemi bielskiej mieszkała ludność polska i ruska. Osiedlali się tu także Litwini, Tatarzy i Żydzi. Jeśli chodzi o miasto Białystok, którego początki sięgają końca XVII wieku (1692 rok), ocenia się, że ludność pochodzenia ruskiego i litewskiego, czy też tatarskiego, stanowiła niewielki odsetek mieszkańców miasta. Zdecydowało o tym kilka czynników. Utworzenie odrębnego woj. podlaskiego i odłączenie jego ziem od województwa trockiego (czyli włączenie do Korony polskiej) osłabiło wpływy Wielkiego Księstwa Litewskiego, a tym samym zmniejszyło napływ Litwinów i zahamowało postęp osadnictwa białoruskiego w tym regionie. Postępował proces polonizacji, najsilniejszy właśnie w północnej części województwa podlaskiego [Wiśniewski 1980; 21-24]. Zdecydowanie większy był udział ludności ru-

skiej w dobrach dojlidzkich (dziś Dojlidy stanowią jedną z dzielnic Białegostoku), bowiem pozostawały one dość długo w rękach możnowładców litewsko-ruskich. Przejęcie dóbr dojlidzkich przez Chodkiewiczów skutkowało oderwaniem tego obszaru od woj. podlaskiego i przyłączeniem do powiatu grodzieńskiego w woj. tróckim. Antroponimia osiemnastowiecznych Dojlid charakteryzująca się znacznym udziałem wschodniosłowiańskich elementów językowych potwierdza obecność litewsko-ruskiego osadnictwa [Dacewicz 2001; 13].

Wsie, które z biegiem czasu stawały się dzielnicami Białegostoku początkowo posiadały odrębną przynależność administracyjną. Do litewskiego powiatu grodzieńskiego należały Pieczurki, Skorupy i Dojlidy, do województwa podlaskiego wsie Bojary, Białystok, Starosielce i Horodniany [Wasilewski 1968; 114-115].

Już w pierwszym roku budowy Białegostoku (1692 rok) napłynęła liczna grupa Żydów, bowiem zakładanie nowego miasta dawało liczne przywileje i zwolnienia podatkowe [Wasilewski 1984; 38]. Pod koniec XVIII wieku ludność żydowska stanowiła blisko połowę, a według spisu podatkowego Hasfortha z 1806 r. już ponad połowę mieszkańców miasta [Małek 1994; 10, 15].

Po III rozbiórce Polski Białystok wszedł w skład państwa pruskiego (do 1807 roku). Z prowincjonalnego miasta o niewielkim znaczeniu gospodarczym, miasto stało się centrum administracyjnym Nowych Prus Wschodnich. W mieście pojawiła się znaczna liczba urzędników pruskich i pruski garnizon, a więc obywatele pochodzenia niemieckiego. Wcześniejsze niemieckie osadnictwo, zdecydowanie skromniejsze, potwierdzają zapisy nazwisk niemieckich w księgach metrykalnych Białegostoku datowanych od 1728 roku oraz Inwentarz dóbr J. K. Branickiego z lat 1771-1772 [nazwiska z tych źródeł patrz Dacewicz 2001].

Wykscerpowany ze źródeł materiał antroponimiczny stanowi przekrój nazewnictwa różnych grup etnicznych: Polaków, Żydów, Niemców, ludności pochodzenia białoruskiego i litewskiego. Największą frekwencję należy odnotować po stronie formacji derywowanych formantem *-ski// -cki* od toponimów (głównie nazw miejscowości) lub nazw odapelatywnych, np. *Woyciech Bielecki* (<n.m. Biele) s. 84, *Mathias Bockowski* (<Bocki) 85, *Josephus Boguszewski* (<Boguszewo) 86, *Wawrzyniec Borkowski* (<Borki) 87, *Joannes Klepacki* (<Klepacze) 152, *Tomasz Łapiński* (<Łapy) 173, *Józef Nowakowski* (<n.os. Nowak) 195; *Pauli Sadowski* (<Sady) 222, *Mathias Stelmachowski* (n.os. Stelmach) 235, *Jacobus Zawadzki* (<Zawady) 265.

Wyraźnie zaznaczyły swą obecność charakterystyczne dla polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza nazwiska zawierające w swej strukturze sufiks *-owicz/ -ewicz*, np. *Georgius Bartoszewicz* (80), *Joannes Filipowicz* (111), *Adam Ochrymowicz* (197), *Petro Zygmuntowicz* (268), *Maciey Hołubowicz* (129), *Joannes Traczewicz* (249), *Joannes Gudaszewicz* (121).

Charakterystyczny dla antroponimii podlaskich chłopów typowo wschodniosłowiański sufiks *-uk// -czuk* w nazewnictwie Białegostoku nie odgrywał znaczącej

roli, niemniej jednak w badanym zasobie nazw znalazło się sporo egzemplifikacji, np. laboriosis Joannes *Fedorczuk* (110), laboriosis Elias *Ochremiuk* (197), Joannes *Klimczuk* (152), Jan *Cieśluk* (96), Casimirus *Rudzieniuk* (219).

Wykorzystywane do celów identyfikacyjnych nazwy zawodów było popularne we wszystkich grupach etnicznych, np. Jan *Piekarz*, Iwanko *Młynarz*, Aron *Kuśnierz*, *Fischer*.

Obecność osadnictwa białoruskiego potwierdzają nazwiska mieszkańców Białegostoku wykazujące cechy charakterystyczne dla antroponimii wschodniosłowiańskiej, głównie białoruskiej. W podstawach nazwisk znajdują się imiona chrzestne kanonu cerkiewnego oraz ich hipokorystyka, np. *Harasimowicz* (< *Harasim*, cerk. Gierasim), *Kuryłowicz* (< *Kuryło*, cerk. Kiriłł), *Hawryluk* (< *Hawryło*, cerk. Gawriił), *Nieścierko* (< *Nieścier*, cerk. Niestor), a także wschodniosłowiańskie apelatywy (np. *Morozowicz* (< wsł. *Moroz* : ap. moroz 'mróz'), *Sołowiej* (< ap. sołowiej 'słowik').

W przypadku pewnej liczby nazwisk trudno dokonać rozgraniczenia na nazwiska polskie i wschodniosłowiańskie z racji bliskiego pokrewieństwa języków.

Osiemnastowieczne nazwiska o cechach wschodniosłowiańskich nie dają podstawy do jednoznacznego określenia tożsamości narodowej, ale mogą wskazywać na dawne związki z prawosławiem lub też kościołem unickim.

Obecność nazwisk litewskich może zaświadczać obecność ludności litewskiej. W przeważającym otoczeniu słowiańskim nazwiska te uległy slawizacji, polegającej na adaptacji fonetycznej i strukturalnej, np. *Backiel* (por. lit. n.os. Backiel LPŻ), *Gryguć* (por. lit. n.os. Grigutis LPŻ), *Kiejwiel* (por. lit. n.os. Kiewa LPŻ).

Specyficzną grupę tworzyły liczne żydowskie nazwy osobowe. Funkcję nazwisk pełniły przede wszystkim dominujące na badanym obszarze patronimika, czyli formacje z sufiksami *-owicz*/*-ewicz* tworzone od typowych dla Żydów imion, które wyraźnie wskazują na pochodzenie etniczne nosiciela nazwiska, np. *Aronowicz* (< Aaron), *Boruchowicz* (< Baruch), *Gierszonowicz* (< Gerson), *Wolfowicz* (< Wolf).

Wyraźnie odróżniającą się grupę nazwisk używanych przez mieszkańców Białegostoku, stanowią nazwiska niemieckie. Nazwiska wcześniejszych osadników częściowo zaadaptowały się do polskiego systemu antroponimicznego, np. *Szulc*, *Szuman*, *Szwarc*, nazwiska urzędników pruskich są zdecydowanie obce, np. *Drescher*, *Schmidt*, *Schulenberg*.

Początki Grodna, w odróżnieniu od stosunkowo młodego miasta, jakim jest Białystok, sięgają czasów średniowiecza. Pochodzenie etniczne średniowiecznej ludności Grodna było zróżnicowane. Załoga grodu była ruska lub litewska, po wstąpieniu na tron Władysława Jagiełły, okresowo także polska. Grodno było wówczas azylem dla ludności pruskiej i litewskiej uciekającej przed Krzyżakami [Dubas-Urwanowicz 1997; 9].

Zamieszkujący Grodno Litwini i Rusini posiadali równorzędne prawa, czego dowodem był wybór dwóch burmistrzów: pochodzenia litewskiego i ruskiego. Od

XIV wieku mieszkali także Polacy, a później osiedlali się też dość licznie Niemcy oraz przedstawiciele innych nacji [Dubas-Urwanowicz 1997; 15].

Obecność ludności żydowskiej na obszarze Grodna datuje się od XIV wieku, zaś źródłowe potwierdzenie osadnictwa pochodzi z I połowy XV wieku. Kahań grodzieński (obok kahań brzeskiego) był jednym z najstarszych na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego. Istniał już przed 1495 rokiem, kiedy to na mocy dekretu wielkiego księcia Aleksandra Żydzi zostali wypędzeni z Litwy. Kolejny dekret z 1503 roku zezwalał Żydom grodzieńskim na powrót do miasta. W XVIII wieku Żydzi stanowili blisko połowę mieszkańców Grodna [Leszczyński 1983; 85; Dubas-Urwanowicz 1997; 9].

W końcu XVIII wieku Grodno należało do większych miast królewskich. Było drugim (po Wilnie) co do wielkości ośrodkiem miejskim w Wielkim Księstwie Litewskim. W ciągu kilku wieków jego rola polityczna ciągle rosła. Było miejscem spotkań dyplomatycznych, odbywały się tu różne zjazdy, czasami sejmy Rzeczypospolitej. Wzrost roli politycznej pociągał za sobą wzrost własności szlacheckiej [Dubas-Urwanowicz 1997; 16-17]. Ten fakt nie pozostawał bez wpływu na charakter nazwisk. Ponadto dla porównania należy zauważyć, że Białystok był wówczas miastem prywatnym i nie odgrywał tak ważnej roli w życiu państwa jak Grodno.

U schyłku XVIII wieku Grodno liczyło 6449 mieszkańców, z czego większą część stanowiła ludność chrześcijańska – 3651 osób, pozostałą część społeczności Grodna stanowili Żydzi. Z ostrożnych obliczeń historyków wynika, że około 90% ludności chrześcijańskiej stanowili katolicy, następnie unicy skupieni wokół klasztorów bazylianów i bazylianek, byli też wyznawcy prawosławia oraz protestanci [Urwanowicz 2004; 488].

Nazwiska mieszkańców osiemnastowiecznego Grodna potwierdzają różnorodność etniczną, a także dają pewne rozeznanie odnośnie liczebności poszczególnych grup etnicznych. Charakterystyka nazewnictwa dawnych mieszkańców Grodna została dokonana dzięki zachowaniu unikatowego źródła, a mianowicie *Spisu mieszkańców Grodna z 1794 r.*

W *Spisie...* najczęściej występują nazwiska derywowane sufiksem *-ski/-cki*, np. *Burgrabia Józef Brzeszczyński 85, Ignacy Borowski 110, Szymon Dołęgowski 91, Jan Bielski 138, Tomasz Kalinowski 144, Jan Kozłowski 91, Franciszek Zawadzki 100, Murgrabia Piotr Korzeniewski 101, Kazimierz Sawicki 110*. W antroponomii Żydów grodzieńskich są reprezentowane zaledwie kilkoma egzemplifikacjami, np. *Bojarski* (: n.m. Bojary), *Białostocki* (: Białystok), *Kuźnicki* (: Kuźnica), *Stucki* (: Stuck), *Wołpiański* (: Wołpa).

Odtoponimiczne nazwiska na *-ski*, jak też formacje utworzone tym sufiksem od przezwisk czy nazw odzawodowych, nie wskazywały na przynależność etniczną ich nosicieli. Powszechnie uważa się, że były to typowe nazwiska polskie, ale też wiadomo, że z tej formy identyfikacji korzystały inne narody osiedlające się na obszarze Słowiańszczyzny, m.in. Żydzi i Tatarzy. W przypadku Żydów, zarówno

grodzieńskich jak i białostockich nie nazwisko, lecz imię wskazywało, że właściciel nazwiska na *-ski* jest wyznania mojżeszowego, np. *Lejba Białostocki* (Grodno), *Judko Kuźnicki* (Grodno), *Chaim Wołpiański* (Grodno), *Szloma Kuriański* (Białystok).

Niemal równorzędną co do liczebności grupę nazwisk odnotowanych w *Spisie...* stanowiły antroponimy derywowane sufiksem *-owicz//ewicz*. O popularności tej formacji zadecydował przede wszystkim fakt, że był to podstawowy i niezwykle rozpowszechniony sposób nominacji grodzieńskich Żydów. W podstawach nazwisk na *-owicz* używanych przez Polaków i Białorusinów znajdowały się imiona polskie, imiona kanonu cerkiewnego (część z nich brzmi identycznie lub podobnie), np. *Krystian Fabianowicz* 110, *Jan Kononowicz* 85, *Józef Harasimowicz* 107, *Tadeusz Alexandrowicz* 96, *Adam Adamowicz* 108, *Kazimierz Pawłowicz* 110, polskie i wschodniosłowiańskie apelatwy, np. *Jan Budkiewicz* 101, *Józef Borsukiewicz* 80, *Paweł Bublewicz* 155, *Mateusz Serewicz* 100, *Tomasz Sosnowicz* 132. Antroponimy używane przez grodzieńskich Żydów były tworzone (identycznie jak nazwiska Żydów Białegostoku) niemal wyłącznie od imion hebrajskich, jidyszowych, np. *Irszko Aronowicz* (: im. *Aaron*) 95, *Jankiel Abramowicz* (: *Abram*) 136, *Josiel Berkowicz* (: *Baruch*) 80, *Pinchas Chaimowicz* (: *Chaim*) 136, *Hirszko Izraelowicz* (: *Izrael*) 136, *Hiller Morduchowicz* (: *Mardechaj*), *Irsz Lejbowicz* (: *Leib*) 125, *Zelman Mowszowicz* (: *Mosze*) 95, *Berko Rubinowicz* (: *Rubin*) 94, *Icko Szlomowicz* (: *Salome, Salomon*) 100, *Abraham Szmojłowicz* (: *Szmuel, Samuel*) 76.

W antroponimii żydowskiej końca XVIII wieku nadal był to patronim, czyli formacja niedziedziczna, zmieniająca się z pokolenia na pokolenie. Szerokie rozpowszechnienie tej formacji w antroponimii Żydów grodzieńskich i białostockich wynika stąd, że na obszarze polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza była to modelowa struktura patronimiczna, a nazwiska derywowane tym sufiksem posiadały prestiżowy charakter, co miało z pewnością istotne znaczenie nie tylko dla Żydów.

Wprawdzie sporadycznie, ale w końcu XVIII wieku mamy przykłady braku nazwisk. Do identyfikacji Żydów używano tylko samego imienia, np. *Abraham* 118, *Całko* 115, *Szmerko* 119, *Zelman* 99, zaś znacznie częściej imienia i nazwy wykonywanego zawodu, np. *Abel krawiec* 73, *Abraham piekarz* 123, *Berko kuźnierz* 95, *Boruch księgarz* 69, *Gdal szmuklerz* 115, *Icko szewc* 119, *Izrael złotnik* 128, *Jankiel cymbalista* 124, *Orel cyrulik* 123, *Judko Sektor* 119, *Szloma furman* 79, *Wigdor wodowoźnik* 126, *Zelman stolarz* 116 [por. Dacewicz 2003]. Polacy, czy też Białorusini sporadycznie korzystali z takiej formy identyfikacji, np. *Adam kuczer*, *Józef kuczer*, *Józef furman*.

Podstawy niektórych nazwisk odprzezwickowych (odapelatwywnych), stosunkowo nielicznych w antroponimii Grodna, mogą wskazywać na pochodzenie etniczne, bowiem zawierają w podstawach apelatwy polskie, np. *Jan Stodoła* 83, *Antoni Pióro* 93, *Bartłomiej Koziół* 107 oraz wschodniosłowiańskie, np. *Jan Moroz* 82, *Szymon Soroka* 87, *Antoni Wołk* 110, *Stefan Haraczko* 108. Nieliczne egzemplifikacje

nazwisk tego typu używanych przez Żydów, np. Szloma *Dyba* 125, Mowsza *Biegun* 125, nie wskazują na przynależność etniczną.

Charakterystyczne dla antroponimii chłopskiej nazwiska na *-uk* nie cieszyły się wysokim prestiżem wśród zamieszkującej Grodno szlachty i mieszczan, w tej liczbie Żydów, o czym świadczą pojedyncze przykłady tych struktur, np. *Jakub Kurczuk* 151, *Celuk* 157 i tylko jeden przydomek żydowski Chaim Bendetowicz *Mowszuk* 76. Pojedyncze struktury z sufiksami *-ko* (np. Józef *Karpuszek* 86, Teodor *Sottuszek* 86, *-yk* (Piotr *Harasimczyk* 152) – wprawdzie z podstawami wschodniosłowiański, nie wskazują na pochodzenie etniczne nosicieli.

Trudno określić liczebność Litwinów w Grodnie, bowiem litewskie elementy językowe w nazwiskach występują sporadycznie, np. Józef *Możejłowicz* 94, obywatel *Bołtuć* 150, obywatel *Skiłądź* 151, Maksim *Dalidowicz* 152.

Zamieszkująca Grodno ludność niemiecka na ogół zachowała swoje obce na obszarze słowiańskim nazwiska, np. burgrabia *Fechner* 69, *Johan Helwich* *mosiężnik* 75, *Krystian Rodde* 79, *Henrych Graff* *stelmach* 79, *Zygmunt Nejchart* 79, *Dominiak Zyrnhoff* 79, *Gotfryd Krom*, *Johan Kulkhof*, *August Fokt* 98, *Gotfryd Krom*, *Heberk Slosarz* 99, *Hibler burgrabia* 147.

Wymienia się też przedstawiciele innych nacji: *Ludwik Beccu* (Francuz) 67, obywatel *Antoni Guiloneta* lub *Gulionetti* (Włoch) 77, obywatel *Hausman* rodem ze Szwajcarii traktiernik 77, *Kindstedt* Szwed rodem.

Bliskie związki, wspólna historia i stosunkowo bliskie sąsiedztwo, czego następstwem była bardzo podobna struktura etniczna, zadecydowały, że antroponimie Grodna i Białegostoku łączy wiele cech wspólnych świadczących, że proces kształtowania się nazwisk przebiegał niemal identycznie. Występowały identyczne strukturalnie typy nazwisk, natomiast różnice sprowadzały się do frekwencji poszczególnych sufiksów.

Antroponimie licznie zamieszkującej Grodno i Białystok ludności żydowskiej cechuje dominacja formacji patronimicznych na *-owicz* derywowanych od typowo żydowskich imion. Oznacza to brak nazwisk dziedzicznych lub całkowity ich brak, czego dowodzą przykłady identyfikacji przy pomocy samych imion oraz imienia i nazwy zawodu.

Źródła

Inwentarz dóbr Jana Klemensa Branickiego z 1771-1772 r., mikr. 18070, syg. 82, cz. I, Archiwum Państwowe w Białymstoku.

Metryczna Księga Chrzta parafii Białystok, l. 1728-1749, 1761-1773, 1774-1797, kopie prywatne.

Spis mieszkańców Grodna z 1794 r., opr. J. Urwanowicz, [w:] *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność*, Białystok 1997, s. 61-172.

Literatura

- Abramowicz Z., 1996, *Nazwiska Żydów białostockich*, (w:) *Antroponimia słowiańska. Prace onomastyczne* 35, Warszawa, s. 21-30.
- Dacewicz L., 2001, *Antroponimia Białegostoku w XVII-XVIII*, Białystok.
- Dacewicz L., 2003, *Z historii nazwisk na polsko-wschodniosłowiańskim pograniczu kulturowym*, [w:] *Nazwy własne a kultura*, Warszawa.
- Dacewicz L., 2004, *Identifizierung der jüdischen Bevölkerung und slawische Eigennamenkultur in der alten Wojewodschaft von Podlasie*, [w:] *Namenkundliche Informationen*, 85/86, Leipzig, s. 200-208.
- Dubas-Urwanowicz E., 1997, *Grodno do XVIII wieku. Miasto i ludność*, [w:] *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność*, Białystok, s. 5-26.
- Leszczyński A., 1983, *Spór pomiędzy kahałami Grodna i Tykocina o hegemonię nad skupiskami żydowskimi pogranicza Korony z Litwą w XVII w.*, cz. I, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, nr 2-3, s. 85-95.
- Małek A., 1994, *Spis podatkowy Hasfortha jako źródło historyczne do dziejów Białegostoku w okresie rządów pruskich*, „Białostoczczyzna”, nr 3, s. 9-15.
- Urwanowicz J., 2004, *Ze sobą, czy obok siebie? Próba charakterystyki chrześcijańskich i żydowskich mieszkańców Grodna w końcu XVIII w.*, [w:] *Rzeczpospolita wielu wyznań*, Kraków.
- Wasilewski T., 1968, *Białystok w XVI-XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. I, Białystok, s. 107-127.
- Wasilewski T., 1984, *Kształtowanie się białostockiego ośrodka miejskiego w XVII-XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. IV, Białystok, s. 29-39.
- Wiśniewski J., 1980, *Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie*, [w:] *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 14-27.